

Neolit dövründə Cənubi Qafqazda keramika istehsalının yaranması və inkişafı

Valeh Ələkbərov

Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

İnsanların oturaq həyata keçməsi ilə bir sıra mədəniyyətlər meydana gəlmiş, lakin müəyyən bir dövrdən sonra yoxa çıxmışdır. Bu mədəniyyətlərin tədqiqi keçmiş daha dərinə dərk etmək və bu gün malik olduğumuz sivilizasiyanın ilk təməllərini öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Qədim cəmiyyətlərin inkişafının ən diqqətə çarpan mərhələsi "neolit inqilabı" adlanan dövrdür. Bu dövrdə insan müvəqqəti təbii sığınacaqlardan çıxmış, oturaq həyat tərzinə keçərək daimi yaşamaq üçün məskənlər inşa etmiş, kəndlərdə yaşamağa başlamışdır. Bitkiləri əkib-becərməyi və heyvanları əhliləşdirməyi öyrənərək zəruri ərzaq məhsullarını istehsal etməyə başlamışdır.

Oturaq həyat tərzinin ən əsas göstəricilərindən sayılan saxsı qablardan istifadə, ərzaq məhsullarının saxlanması və hazırlanması sahəsində yeni üsulların yaranması ilə yanaşı, yeməklərin çeşidlərinin artmasına və yemək mədəniyyətinin yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. İnsanlıq tarixinin ən qədim maddi qalıqları arasında yer alan bişmiş torpaqdan hazırlanmış heyvan və insan fiqurları, insanların hələ çox qədim zamanlardan gilə forma verib bişirərək sərtləşdirməyi bildiklərini göstərir. Aparılan geniş miqyaslı araşdırmalar nəticəsində belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, Yaxın Şərqdə "Keramika istehsalına qədərki neolit" dövrünün başlanması ilə birlikdə, gilin istifadə edildiyi ərazilər də artmış, bu müddət içərisində gil ilk dəfə arxitektura-da suvaq kimi, daha sonra kərpic kimi tikinti vəsaiti olaraq istifadə edilmişdir. Keramika istehsalından uzun müddət öncə qidasını ovçuluq və yığıcılıqla əldə edən insanların bişmiş torpaqdan qab istehsal etmədikləri, qablarını ya daşdan oyaq ya da səbətdən, dəridən, ağac və yaxud digər üzvi materiallardan düzəldilmiş qablardan istifadə etdiyi məlumdur. Bu üzvi qablardan geriyə heç bir şey qalmasa da, parçalar halında bəzi tutarlı dəlillərə rastlanılmışdır. Bu da həmin materialların geniş istifadəsinə və ilkin sənətkarlığın səviyyəsinə dair bəzi ipucları ortaya qoyur.

Keramikasız neolit dövrünə aid bəzi abidələrdə səbət izləri daşıyan gil parçalarının tapılması, ilk dəfə gildən qab hazırlanması cəhdlərinə səbətlərin gillə suvanaraq günəşin altında qurudulması ilə başladığını göstərir. Oturaq həyat tərzinə keçən insanların əkinçilik və heyvandarlıq məhsullarını saxlamaq üçün sağlam və asan şəkildə düzəldilən qablara ehtiyac duymaları onların bişmiş torpaqdan keramika məmulatı istehsal etmələri üçün əsas sə-

bəblərdən biri olmuşdur, beləliklə, müxtəlif bölgələrdə bir-birindən fərqli gil qablar ortaya çıxmışdır. (Ələkbərov 2016 a, s.124). Bu baxımdan, Gəncə-Qazax bölgəsində, Kür çayının orta axarında, Tovuz rayonunun Aşağı Quşçu kəndindən 2 km şimal-şərqdə yerləşən (e.ə. 5650-5450-ci illər) Göytəpə qədim yaşayış yeri (Quliyev vb. 2008, s.18; Guliyev and Nishiyaki 2014, s.3; Nishiaki et al. 2015, s.279-283) keramika məmulatının öyrənilməsinin, qonşu regionlar arasında mübadiləyə əsaslanan qarşılıqlı əlaqələrin yaranması, bu əlaqələr nəticəsində keramikanın hazırlanma texnologiyası və səthlərinin işlənilməsi texnikası, qabların forması və bəzəklərinə görə qarşılıqlı təsir mexanizminin yaxından izlənilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyəti vardır.

Göytəpə yaşayış yerinin keramikası haqqında ümumi məlumat.

Göytəpə yaşayış yerinin arxeoloji qazıntıları zamanı bütün təbəqələrdə keramika nümunələrinə rast gəlinmiş, 11-ci təbəqədən sonra çox az sayda aşkar olunmuş, 14-cü təbəqədə isə təsadüf olunmamışdır. Bunların böyük əksəriyyəti forması tutulmayan qab qırıqları, bir hissəsi qabların ağız hissəsinə aid nümunələr, qalanları isə qabların oturacaq hissəsinin parçalarıdır. Abidənin keramika məmulatının gilinə bitki və mineral mənşəli qatqılar əlavə olunmuşdur. Belə ki, nümunələrin gilinə bitki qatışıqı, qum və xırda daşlar, bitki qatışıqı ilə bircə qum, şamot, mika və obsidian qırıntıları əlavə olunmuşdur. Bitki və mineral tərkibli keramika tikinti təbəqələrinə görə dəyişir. Mineral tərkibli keramika əsas etibarilə, abidənin alt qatlarında üstünlük təşkil edir və üst qata doğru tədricən azalır.

Qabların səthlərinin texniki işlənilməsi çox bəsit formada aparılmışdır. Belə ki, aşkar edilmiş keramika nümunələrinin çox hissəsinin üzəri cilalanmış və anqoblanmışdır. Anqoblanmış keramika məmulatları qırmızımtıl-qəhvəyi, narıncı, ağımtıl və krem rəngdədir. Tədqiqatlar zamanı boyalı və boyanaxışlı keramika nümunələri də aşkar olunmuşdur. Qabların boyanmasında əsasən qırmızı və ya qırmızımtıl-qəhvəyi rəngli boyadan istifadə edilmişdir. Ehtimal etmək olar ki, Göytəpə dulusçuları boyaları yerli xammal olan oxra və ya gematitdən alırdılar (Alakbarov 2018, nəşrdədir). Fikrimizin sübutu kimi, yaşayış yerindən çoxlu sayda aşkar olunan oxranın döyülməsi üçün istifadə olunmuş dən daşlarını və oxra qalıqlarını misal gətirə bilərik. Boyanaxışlı keramika üçün isə, bitumla bəzədilmiş monoxrom naxışlanma xarakterikdir. Naxışlanmada çox sadə motivdən-ağız kənarı boyunca çəkilmiş haşiyədən istifadə olunmuşdur. Saxsı qabların naxışlanmasında yapma (yapışdırılma) üsulu ilə düzəldilmiş naxış elementlərinə rast gəlmək olur. Bunlar içərisində ən çox istifadə olunmuş naxış, qabların ağız kənarına bir, bəzən isə iki və ya üç ədəd uzununa yapışdırılmış məməciklərdir. Saxsı qalıqları arasında xarici səthində dalğavari, dairə və yarım dairə formasında yapma naxışları olanlarda rast gəlinir. Bəzi keramika nümunələrində ağız

kənarından başlamış bütün gövdəni əhatə edən, qabın öz səthinin qabardılması nəticəsində formalaşdırılmış naxışlanma da müşahidə olunur.

Abidənin keramika məmulatı elə də yüksək temperaturda bişirilməmişdir. Qablar krem və onun müxtəlif çalarları, boz, bozumlu və qara, qırmızımtıl, qırmızı və qırmızımtıl-qəhvəyi rəngdədir (Ələkbərov 2015a, s.291).

Keramika Məmulatının texnoloji xüsusiyyətləri, forması və istifadə qaydaları. Göytəpənin saxsı məmulatının təsnifatı aparılarkən qabların ağız, gövdə və oturacaq hissələrindən istifadə olunmuşdur. Texniki və texnoloji xüsusiyyətlərinə görə bölgü müəyyən edilərkən saxsı məmulatının gilin xüsusiyyətləri, qatqı maddələrinin keyfiyyəti və kəmiyyəti, səthlərinin işlənilməsi və bəzəkləri təyinedici rol oynamışdır.

Qablar 6 əsas qrupa bölünür:

1) Anqoblu, cilalı və boyalı qablar

2) Sadə qablar

3) Səthləri sığallanmış qablar

4) Qabartma bəzəkli qablar

5) Səthi bitumlu və bitum bəzəkli qablar

6) İmpress naxışlı qablar (Alakbarov 2016, s.1695-1696; Alakbarov 2015, s.166-169).

Göytəpənin saxsı qabları arasında ən çox rast gəlinən **1-ci qrupa** həm bitki, həm də mineral qatqılı, anqoblu, boyalı və cilalı nümunələr daxildir. Qrupun qablarının gilin tərkibindəki qatqı miqdarı olduqca fərqlənir (Ələkbərov V.Ə. 2015., s. 214). Kasa tipli, kiçik ölçülü qabların hazırlanmasında xırda doğranmış saman və yaxud bitki qatqısından, iri ölçülü, qapalı və yaxud açıq formalı qabların hazırlanmasında orta və iri ölçülü, az, orta və sıx miqdarda, nizamlı və nizamsız qaydada paylanmış bitki mənşəli qatqıdan istifadə edilmişdir.

Səthlərinin işlənilməsinə gəldikdə, burada Göytəpənin xüsusi ustalılıqla hazırlanmış, düzgün səthə malik və səthi yaxşı işlənilmiş keramika məmulatı toplanmışdır. Qablar hər iki səthi anqoblu, xarici səthi cilalı; hər iki səthi anqoblu, daxili səthi cilalı; hər iki səthi anqoblu, cilasız; hər iki səthi anqoblu, cilalı; hər iki səthi cilalı, xarici səthi anqoblu; hər iki səthi cilalı, zəif cilalı; hər iki səthi və yaxud iki səthindən biri boyalıdır. Yaşayış məskəninədən aşkar edilən çoxlu sayda oxra qalıqları onu deməyə əsas verir ki, qəhvəyi, qırmızı və narıncı rəngli anqob gilin tərkibinə oxra və yaxud gematit əlavə edilməsi yolu ilə alınmışdır (Ələkbərov 2016b, s. 59). Krem, qırmızı, boz bu qrupun əsas rənglərini təşkil edir. Bununla yanaşı, az miqdarda da olsa, qırmızımtıl-qəhvəyi rəngə yaxın nümunələr də vardır.

1-ci qrupa daxil olan qabların bir qisminə ağız ətrafı hissələrin xarici səthi qəhvəyi, daxili səthi açıq-narıncı rəngdədir (Şəkil 1).

2-ci qrupa daxil olanlar 1-ci qrupda olduğu kimi, həm bitki həm mineral qatışıqlı, səthlərinin işlənməsi baxımından cilasız, anqobsuz, bəzək-siz, kobud və səthləri texniki baxımdan işlənilməmiş nümunələrdir. Nümunələrin böyük əksəriyyətinin daxili və xarici səthlərində qabların bişirilməsi zamanı istiliyin az olması səbəbilə tünd ləkələr yaranmışdır. Ümumiyyətlə, bu qrupun keramikaları qaydasız şəkildə düzəldilmişdir. Keramika fraqmentlərinin rəngləri krem, bozumtul-krem, bozumtul-qara, boz çalarlarında müşahidə olunmuşdur (Şəkil 2).

Ümumiyyətlə, böyük ölçülü qabların yer aldığı **3-cü qrupda** bitki mənşəli və mineral qatqısı bir arada, eyni zamanda, yalnız bitki mənşəli və yalnız mineral qatqılı, hər iki səthi və ya xarici səthi sığallanmış, daxili səthi sadə (texniki baxımdan işlənilməmiş) nümunələr toplanılmışdır. Digər qruplarda olduğu kimi, burada da, keramika məmulatının səthlərinin texniki cəhətdən işlənməsi çox bəsit formada aparılmışdır. Daha çox əl ilə sığallanmış səthlərə rast gəlinir. Ancaq, parça və ya başqa bir əşya ilə sığallanmanı əks etdirən izləri də görmək mümkündür. Bu qrupda xarici və daxili səthlərin diqqətə çarpan yerlərində ayrıca barmaqla düzəldilmə izlərinə də tez-tez rast gəlinmişdir. Bəzi qabların səthlərində naməlum bir əşya ilə sığallama zamanı buraxılan dərin cızıq izlərinin olduğu müəyyən edilmişdir. Nümunələrin böyük əksəriyyətinin xarici səthlərinin rəngi krem çalarları ilə müşayət olunur (Şəkil 3).

Göytəpədə daha çox rast gəlinən **4-cü qrupa** daxil edilmiş saxsı məmulatının hamısı qapalı formalı olub, divarları ağıza doğru getdikcə daralır. Bu qrupda az miqdarda bitki və qeyri-üzvi qatqılı nümunələrlə bərabər, yalnız qeyri-üzvi qatqılardan ibarət saxsılar 99 % təşkil edir. Qabların üzərində qabartma şəklində lent və ya düymə (məməcik) formalı ya da fiqurlu bəzəklər vardır. Qabartma bəzəklər qabın xarici səthinə əlavə edilərək, bəzən kobud şəkildə forma verilmiş, barmaqların təzyiqi ilə zolaqlar halında dalğalı, ziqzaq, insan fiquru, geometrik, dairəvi, şaquli vəziyyətdə oval, latın əlifbasının "V" və "U" hərfini xatırladan, eyni zamanda, at nalı "∩" şəklində, xüsusilə ağız boyunca və ona yaxın yerlərdə, üfüqi istiqamətdə bir xətt boyunca yerləşdirilmişdir. Bəzi qablar isə, qabın ağız hissəsindən aşağıda, gövdə üzərində bir xətt boyunca, bəzilərdə iki cərgədən ibarət kiçik yumru nöqtələri xatırladan məməciklər şəklində düzəldilmişdir (Alakbarov 2015, s.167). Qabların rəngi krem və onun müxtəlif çalarlarından, qara-boz və boz rənglərdən ibarətdir (Şəkil 4).

5-ci qrupda aid keramika məmulatının gilinin tərkibi həm saman, həm də qeyri-üzvi tərkibliyədir. Bitum daha çox fraqmentlərin ağız qismində bütün ətrafını əhatə edərək, lent şəklində bəzək yaratmaq məqsədi ilə tətbiq edilmişdir. Bir neçə nümunədə bununla bərabər, xarici səthində nizamsız qaydada paylanmış topalar şəklində bitum örtüyünə də rast gəlinir. Bu qrupa

məxus fraqmentlərin bəzilərində qırmızı rəngli anqob tətbiq edilmiş, hər iki səthi yaxşı və zəif, iki səthdən biri çox yaxşı və zəif cilalanmışdır. Bitum bəzəklər anqobun və cilanın üzərinə tətbiq olunmuşdur. Səthlərinin rəngi krem, bəzən də qırmızımtıldır (Şəkil 5).

6-cı qrupa aid keramika məmulatı cəmi 4 ədəd fraqmentlə təmsil olunur. Yalnız bir ədəd keramika fraqmentinin gilinin tərkibi xırda doğranmış samandan ibarətdir. Digərləri qeyri-üzvi qatışıqlıdır. Səthlərinin işlənilməsinə gəldikdə, qrupun adından da görüldüyü kimi, fraqmentlərin üzəri basma naxışlarla bəzədilmiş, naxışlar fraqmentin birində kobudcasına, bir-birindən aralı, qaydasız və yaxud qarışıq, digərində səliqəli, paralel xətlər şəklində, nazik ovalvari çuxurlarla müşayət olunan basmalar formasındadır. Fraqmentlərin səthləri açıq krem, krem və açıq-qırmızı rəngdədir (Şəkil 6).

Bütün qruplara daxil olan qablar əsasən üç üsulla - əldə açma, bad üsulu və lövhə texnologiyası ilə formalaşdırılmışdır.

Göytəpədə aşkarlanmış qablar iki formada, yəni qapalı və açıq olaraq hazırlanmışdır. Qapalı forma adlandırdığımız bu bölməyə orta və iri ölçülü, şargövdəli, gövdə hissədən ağıza doğru daralaraq forma verilmiş küpə tipli qablar daxil edilmişdir (Şəkil 7: a-c).

Açıq formalı qablara isə kasa, tava və xeyrələr aiddir (Şəkil 7: d-g). Aşkar edilmiş qabların hamısının oturacağı yastıdır, dabanlı (kənarı çuxurlaşdırılmış) (Şəkil 8:a-b) və dabansız (kənarı düz) (Şəkil 8: c-d) olmaqla iki qrupa bölünürlər. Qab oturacaqlarının əksəriyyətində həsir və ya parça izləri qalmışdır.

Çox az miqdarda keramika fraqmenti üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, qabları daşımaq məqsədilə düzəldilmiş qulp rolunu oynayan çıxıntı (rudiment) və əlavələr yalnız küpə tipli qablarda müəyyənləşdirilmişdir (Şəkil 8: e-f).

Forması tutulan keramika fraqmentlərinin təhlilindən məlum olur ki, Göytəpə dulusçularının istehsal etdikləri keramika məmulatı daha çox mətbəx qablarından ibarətdir. Lakin bununla bərabər bəzi qablardan qida hazırlamaq, ərzaq və su saxlamaq və daşımaq kimi fərqli məqsədlər üçün də istifadə olunduğu ehtimal olunur.

Müqayisələr. Azərbaycanın qərbində, Kürün orta axarı boyunca yerləşən Şomutəpə, Töyrətəpə, Qarğalartəpəsi, Hüseyinqulutəpə (Нариманов 1987), Mentəştəpə (Lyonnet 2016) abidələri və Gürcüstanın cənubunda, Kür hövzəsi boyunca yerləşən Aruxlo (Bastert–Lamprichs 2017), Şulaveris Qora, İmiris Qora və Xramis Didi Qora (Kiguradze 1986) abidələrinin keramika məmulatını Göytəpənin keramikaları ilə müqayisə əsasında bu abidələrin saxsı istehsalı ilə bağlı mühüm nəticələr ortaya çıxmışdır. Bu abidələrin saxsı nümunələri gilinin tərkibinin saman qatışıqlı və sadəcə mineral qatışıqlı olması ilə bərabər, həm mineral, həm də saman qatışıqlı olması; saman qatı-

şıqlı qabların daha çox astarlanması, anqoblanması və cilalanması; yalnız mineral tərkiblərdən ibarət olanların naxışının tipinə və motivinə görə eyni olan yapma dekorlarla bəzədilməsi və heç bir bəzəmə təbiiq edilmədən sadə kobud formalı olması, bəzi hallarda bu tip qabların hər tərəfinin qırmızı və açıq-qırmızı boya ilə boyanması; həm bitki, həm mineral qatqılı qablarda yapma dekorların olması; bad üsulu ilə geniş bantların və lövhə texnologiyasının təbiiqi ilə qabların formalaşdırılması; qulp rolunu oynayan çıxıntılı (rudiment) yapma qulpların olması; qabları tutulması və daşmasını asanlaşdırmaq üçün ağız hissəsindən içəriyə doğru əyilməsi; qabların altında həsir izlərinə rast gəlinməsi; keramika məmulatının yalnız açıq ocaqda bişirilməsi Göytəpənin keramika məmulatında da rast gəlinən xüsusiyyətlərdir. Həmçinin, qablar demək olar ki, formalarına görə də bir-birinə çox oxşardır. Bu abidələrin keramika qabları üçün ən orta cəhətlərdən biri qapaqlara rast gəlinməsidir. Qeyd edilən abidələrdən yalnız Qarğalartəpədən bir neçə boyanaxışlı keramikalar aşkar edilmişdir ki, bu da Göytəpənin keramika məmulatı üçün xarakterik deyil. Bundan əlavə, bu abidələrdə Göytəpədə rast gəlinən bitum və impress bəzəkli qablara rast gəlinmir.

Mil-Muğan ərazisində yerləşən Kamiltəpə (Helwing et al. 2012), Əliköməktəpə (Mahmudov 1984) abidələrinin keramika məmulatına ümumi olaraq baxdığımızda, qeyd edilən abidələrin hamısında qabların düzəldilməsində bad üsulu və lövhə texnologiyası; astar və yaxud anqoblama, cilalama texnikasının təbiiqi; qabların xarici səthinə, ağız kənarı boyunca və ondan aşağıda həkk olunmuş yapma dekorların olması; Əliköməktəpə istisna olmaqla, digər abidələrdə iri qabların ağız kənarından biraz aşağıda və yaxud gövdə hissəsində çıxıntılı yapma qulpların olması Göytəpənin keramika məmulatında da müşahidə edilmişdir. Qabların formalarına nəzər salsaq, yalnız kasa, ləyən, içəriyə doğru daralan ağızlı qablar cüzi oxşarlıqlarla xarakterizə olunur. Digər qablar formalarına görə tamamilə müxtəlif tiplidir. Lakin Göytəpənin saxsı məmulatının bu abidələrin keramikalarından əsas fərqli xüsusiyyəti qablarda boya naxışlı fraqmentlərə rast gəlinməsidir. Gil qabların bişirilməsinə gəldikdə isə, Kamiltəpə abidəsində Göytəpədə olduğu kimi, keramika məmulatı açıq alovdə, Əliköməktəpədə isə dulus sobalarında bişirilmişdir.

Qarabağ ərazisində yerləşən Çalağantəpə (Нариманов 1985), İlanlıtəpə (Нариманов 1969) və İsmayılbəytəpə (Alməmmədov və Quluzadə 2013) abidələrinin keramika məmulatı ilə qarşılıqlı müqayisə onu deməyə əsas verir ki, qeyd edilən neolit dövrü abidələrinin qabları formalarına görə müəyyən oxşarlıqlar göstərsə də, onlar Göytəpənin qablarından tamamilə fərqlənir. Lakin qabların oturaqlarının düz olması və yumruvari ağız kənarlarına malik olmaları; anqoblama və cilalama texnikası; bad üsulu ilə əldə formalaşdırma texnologiyası; qabın tutulmasını asanlaşdırmaq məqsədilə

ağız hissələrinin içəriyə doğru əyilməsi; bu abidələrdən bəzilərinə qulpları əvəz edən yapma çıxıntıların və yapma dekorların düzəldilməsi, saxsı məmulatının açıq ocaqda bişirilməsi; qabların üzərinə tətbiq edilən bəzəkləri baxımından Qarabağın yuxarıda qeyd edilmiş abidələrinin saman tərkibli basma naxışlı məmulatı naxışın tipinə və motivinə görə Göytəpənin yalnız mineral tərkibdən ibarət basma naxışlı keramikası ilə oxşar xüsusiyyətlər daşıyır. Bu abidələrdən fərqli olaraq, Göytəpədə boyanaxışlı keramika nümunələrinə, ikitərəfli dəliyi və yaxud lüləyi olan iri həcmli qablara məxsus oturacaqlara və ən aşağı hissəsində bişirilmədən öncə deşik açılmasına rast gəlinməmişdir.

I Kültəpə (Абибуллаев 1953) abidəsinin keramikası formasına görə Göytəpənin qablarından tamamilə fərqlənir. Həmçinin, qablarda rast gəlinən boya naxışlı bəzəklərə Göytəpədə rast gəlinmir. Lakin qabların hazırlanma texnologiyası və səthlərinin işlənməsi texnikası Göytəpənin keramika məmulatı ilə oxşar xüsusiyyətlidir.

Göytəpənin keramika məmulatının Mil-Muğan və Qarabağın neolit dövrü abidələrinin keramika məmulatı ilə qarşılıqlı müqayisəsi əsasında belə bir fikir irəli sürmək istərdik ki, ilk öncə Mil-Muğan və Qarabağ düzənliyindəki yaşayış məskənlərində keramika istehsalı yerli mədəniyyətlərin zəminində formalaşmışdır. Belə ki, həmin dövrdə qismən Kür hövzəsi boyunca yerləşən abidələrlə müəyyən əlaqələr olmuş, saxsı qabların düzəldilməsində müəyyən təcrübələr yayılmış, keramika məmulatının hazırlanma texnologiyası və səthlərinin işlənməsi mənimsənilərək qabların bitumla naxışlanma üsulu, anqoblanması, cilalanması və başqa xüsusiyyətlər kobud keramikanın yayıldığı zonaya cənubdan daxil olmuş və şimala və şimal-qərbə doğru yayılmışdır. Qabların forması yerli duluşçular tərəfindən zərurətdən irəli gələrək fərqli formalara salınmışdır.

Nəticə. Azərbaycanın və Gürcüstanın Kür hövzəsində bitkilərin əkilib becərilməsi və heyvanların əhliləşdirilməsi ilə xarakterizə olunan mədəniyyətin ortaya çıxması eramızdan əvvəl VI minilliyin erkən dövrünə təsadüf etdiyi halda, Araz çayı hövzəsinə daxil olan Naxçıvanın Kültəpə mədəniyyətində isə, bu VI minilliyin II yarısına təsadüf etmişdir.

Ümumiyyətlə, qeyd etmək yerinə düşərdi ki, "kobud keramika" (ilkin keramika istehsalı) Şomutəpə-Şulaveri mədəniyyəti üçün xarakterikdir. Həmçinin onun əsas göstəricisi sayılır. O uzun müddət davam etmiş və onun inkişafının müəyyən dövrü ərzində qabların yeni formaları meydana gəlmişdir.

Göytəpənin keramika məmulatını Kür hövzəsi boyunca yerləşən Şomutəpə mədəniyyətinə və Qarabağ, Mil-Muğan və Naxçıvan bölgəsinə aid abidələrin keramika məmulatı ilə müqayisə edərkən maraqlı faktlar ortaya çıxmışdır. Məhz bu səbəbdən də, Göytəpənin keramikasının öyrənilməsinin

qonşu regionlar arasında mübadiləyə əsaslanan qarşılıqlı əlaqələrin yaranması, bu əlaqələr nəticəsində keramika istehsalının hazırlanma texnikası və texnologiyası, qabların forması və bəzəklərinə görə qarşılıqlı təsir mexanizminin yaxından izlənməsi baxımından xüsusi əhəmiyyəti vardır.

Cənubi Qafqazda keramika istehsalından dəqiq nə vaxt və harada yaranmasını söyləmək mümkün olmasa da, Kürün orta axarı boyunca yerləşmiş abidələrdə saxsı istehsalının lokal xarakterli olması fikrini ortaya qoyan bir sıra yeni faktlar mövcuddur.

Məlumdur ki, artıq neolit dövrü insanları gili kəşf etmiş və gil onların həyatında mühüm amilə çevrilmişdi. Bu özünü evlərin, təsərrüfat anbarlarının tikilməsində və gil fiqurlardan istifadədə də aydın göstərir. Sadəcə olaraq, hər hansı təsadüfi qazanılmış təcrübə sahəsində onlar gilin bişdikdən sonra daha bərk və davamlı olması fikrini mənimsəmiş, gündəlik tələbatlarında daha çox nəyə ehtiyac olmuşsa, onu qarşılamağa çalışmışlar. Bu təcrübə də özünü gildən hazırlanmış saxsı məmulatının hazırlanmasında göstərmişdir.

Məhz, Kürün orta axarı boyunca Şomutəpə abidəsində heç bir qatışıq olmayan bəzəksiz ilkin keramika istehsalı olunmuşdur. Sonradan gilin tərkibinə saman və digər qatışıqların əlavə edilməsi, bişirilməsinin təkmilləşdirilməsi yerli dulusçuların qabın hazırlanması və istifadəsi prosesində əldə etdikləri təcrübəyə əsaslanmışdır.

Keramika istehsalı bu ərazilərdən Mil-Muğan və Qarabağ ərazilərinə yayılmış və burada digər mədəniyyətlərin təsiri ilə təkmilləşərək Kür hövzəsi boyu abidələrə də sirayət etmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Alakbarov V. Pottery production at Neolithic Göytepe (West Azerbaijan) // Hiley: naukovyy visnyk, vypusk 102, №11, 2015, pp.166-169.
2. Alakbarov V. The importance of Goytepe neolithic pottery in the study of the development of early pottery production in the South Caucasus / Proceedings of IV international scientific conference of young researchers dedicated to the 93rd Anniversary of the National leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev. Baku: Qafqaz University, 2016, pp.1695-1696.
3. Alakbarov V. Technical and technological development of the neolithic pottery at Göytepe (West Azerbaijan). 2018, nəşrdədir.
4. Alməmmədov X.İ., Quluzadə N.V. Qarabağ neolit-eneolit ekspedisiyasının apardığı arxeoloji tədqiqatların qısa hesabatı // Azərbaycanca Arxeoloji Tədqiqatlar-2012, 2013, s.74-82.
5. Bastert–Lamprichs K. Das neolithische Aruchlo: Die Keramik der Kampagnen 2012-2014. In The Kura Projects (New research on the Later Prehistory of the Southern Caucasus). Berlin: Deutsches Archäologisches Institut, Eurasien-Abteilung (Archäologie in Iran und Turan 16), 2017, pp. 233-246.
6. Ələkbərov V.Ə. Göytəpə neolit dövrü abidəsi // Tarix və onun problemləri, № 2, 2015a, s.289-293.
7. Ələkbərov V.Ə. Göytəpə neolit dövrü abidəsinin keramika məmulatlarının qatqı miqdarlarının qruplar üzrə təbəqələrə uyğun bölgüsü // Gənc Alimlərin əsərləri, № 12, 2015b, s.214-218.
8. Ələkbərov V.Ə. Göytəpə neolit dövrü yaşayış yerinin keramikası: Tar. üz. fəls. dok...dis. Bakı, 2016a, 185 s.
9. Ələkbərov V.Ə. Göytəpənin 2-ci və 3-cü tikili səviyyələrinə aid keramika məmulatlarının müqayisəli təhlili // Geostrategiya, №4 (34), 2016b, s.59-61.
10. Guliyev, F., Nishiyaki Y. Excavation at the Neolithic settlement of Göytepe, West Azerbaijan: 2010-2011. / Fieldwork and recent research, Proceedings of the 8th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East, 30 April – 4 May 2012, vol.2 . Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 2014, pp.3-16.
11. Helwing B., Aliyev T., Ricci A. Mounds and Settlements in the Lower Qarabakh-Mil Plain, Azerbaijan // Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar-2011, 2012, pp.386-398.
12. Kiguradze T. Neolitische siedlungen von Kwemo-Kartli, Georgien. München: C.H. Beck, 1986, 118p.
13. Quliyev F.E., Alməmmədov X.İ. Hacızadə N. Göytəpə neolit dövrü yaşayış məskənində aparılan arxeoloji qazıntılar // Azərbaycanca Arxeoloji Tədqiqatlar-2008, 2008, s. 17-20.
14. Lyonnet B. Mentesh Tepe, an early settlement of the Shomu-Shulaveri Culture in // Azerbaijan Quaternary International № 395, 2016, 170-183.
15. Mahmudov F.R. Əliköməktəpəsində arxeoloji qazıntıların ilkin yekunları / Daş dövrü və Azərbaycanda eneolit (Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi). Bakı: ADU, 1984, s. 53-74.

16. Nishiaki Y., Guliyev F. and Kadowaki S. Chronological contexts of the earliest Pottery Neolithic in the southern Caucasus: radiocarbon dates for Göytepe and Hacı Elamxanlı Tepe, Azerbaijan // *American Journal of Archaeology* № 119(3), 2015, 279–294.
17. Абибуллаев О.А. Раскопки холма Кюль-Тепе // *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, № 51, 1953, с.36-45.
18. Нариманов И.Г. Раскопки энеолитического поселения Иланлы-тепе / АО- 1968 года. Москва: Наука, 1969, с.396-397.
19. Нариманов И.Г. Раскопки поселения Чалагантепе / АО-1983 года. Москва: Наука, 1985, с.489-490.
20. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческо-го населения Азербайджана (эпоха энеолита VI-IV тыс. до н.э.). Баку: Элм, 1987, 260 с.

Summary

Formation and development of ceramic production in the South Caucasus at Neolithic period

Valeh Alakbarov

Institute of Archeology and Ethnography, Azerbaijan National Academy of Science

Along the basin of the Kura River, in Azerbaijan and Georgia, it is only at the beginning of the 6th millennium cal BC that a culture appeared (the so-called Shomutepe-Shulaveri culture) to have a subsistence economy largely based on fully domesticated plants and animals, whereas in the basin of the Arax the culture of Kültepe in Nakhichevan the Neolithic way of life developed slightly later by the 2nd half of the 6th millennium cal. BC. Coarse pottery is very sepecific for the Shomutepe - Sulaveri culture and can also be considered its main indicator. Its production continued for a long time but new types of the vessels enlarged the assemblage in the later phases.

However, researches conducted at Goytepe gave new insights into the Shomutepe-Shulaveri ceramic production and we tried to explore possible interactions between the sites along the middle stream of the Kura River and Mil-Mughan and Karabakh region. In the Southern Caucasus region, it is supposed that a long time before the pottery production, the people who obtained their food with hunting and foraging did not produce vessels from the baked clay, instead they used containers made of baskets, leather, wood, engraved stones or other organic materials. However, the transition to a sedentary occupation and domestication of wild plants necessitated vessels of longer staying and durable for cooking. Though it is difficult to say exactly when and where the formation of the pottery making started, there are some evidence of proving the production of pottery locally characterized at the archaeological sites along the Kura River. It is known that the Neolithic people discovered the use clay and the clay has become an important factor in their lives. This clearly showed itself in building houses, storage bins and clay figurines. Simply, they adopted the idea of solid and sustainable clay after cooking in any gained accidental experience and the tried to solve what more is required in their daily needs. This experience manifests itself in making pottery made of clay.

Namely, the fact that the Shomutepe type early pottery production consists of coarse ceramics with a large, mineral content and without decorations supports our views. Afterwards, the addition of straw and other tempers that might have improved the firing process was based on the experience gained by the local potters in the process of pottery making and using. The pottery production spread from these areas to the Mil-Mughan and Karabakh territories by improving here with the influence of other cultures and also diffused to the sites located along the Kura

basin, which also reflected itself in the technique of making the surfaces of the vessels.

Key words: Neolithic, Southern Caucasus, Azerbaijan, pottery, Goytepe, Shomutepe, Kura basin.

Резюме

Зарождение и развитие керамического производства на Южном Кавказе в эпоху неолита

Валех Алекперов

Институт археологии и этнографии, Национальная Академия Наук
Азербайджана

Появление культуры, характеризующейся культивацией растений и доместикацией животных в бассейне реки Кура Азербайджана и Грузии, падает на ранний период VI тысячелетия до н.э., но данный процесс в Кюльтепинской культуре бассейна реки Аракс начался во второй половине VI тысячелетия до н.э.

Надо отметить, что «грубая керамика» (первичное производство керамики) характерна для Шомутепинской-Шулаверской культуры и является ее основным признаком. Она длилась очень долго и на определенном этапе ее развития появились новые формы сосудов.

Выявлены интересные факты в результате сравнения керамических изделий Гёйтепе с керамикой из памятников культуры Шомутепе вдоль бассейна реки Кура, а также Гарабахского, Миль-Муганского и Нахичеванского регионов. Исходя из этого, изучение керамики Гёйтепе важно для определения возникновения взаимных связей на основе обмена сопредельных регионов, механизма взаимовлияний на основе техники и технологии керамического производства, форм и росписи сосудов.

По существующей гипотезе, ещё задолго до производства керамики на Южном Кавказе, население живущее охотой и собирательством не производило посуду из глины, а использовало сосуды из камня изготовленные перкуссией или сверлением, или же ёмкости из плетенки, кожи, дерева или из др. органики. Но переход к оседлой жизни и доместикация животных обусловило производство огнестойкой, долговечной керамики для приготовления пищи. Невозможно определить конкретное место и время появления керамического материала, но, несмотря на это, существуют несколько новых фактов указывающих на локальный характер керамического производства на памятниках расположенных вдоль среднего течения Куры.

Известно, что глину открыли люди неолитического периода, и она стала важным фактором в их жизни. Это явно прослеживается в строительстве домов, хозяйственных хранилищ и в изготовлении глиняных фигурок. Исходя из случайного опыта, они усвоили знание о том, что обожженная глина становится более стойкой и крепкой, и попытались воспользоваться этим знанием для удовлетворения соответствующих потребностей хозяйства. И этот же опыт показал себя в изготовлении керамических изделий.

Изготовление керамических сосудов распространилось из данного региона в Миль-Муганскую и Гарабахскую территории и там, усовершенство-

вавшись, оказало влияние на керамическое производство памятников бассейна Куры.

Ключевые слова: Неолит, Южный Кавказ, Азербайджан, Керамика, Гейтепе, Шомутепе, Кура.

Şəkil 1: Birinci qrupa aid saxsı məmulatı.

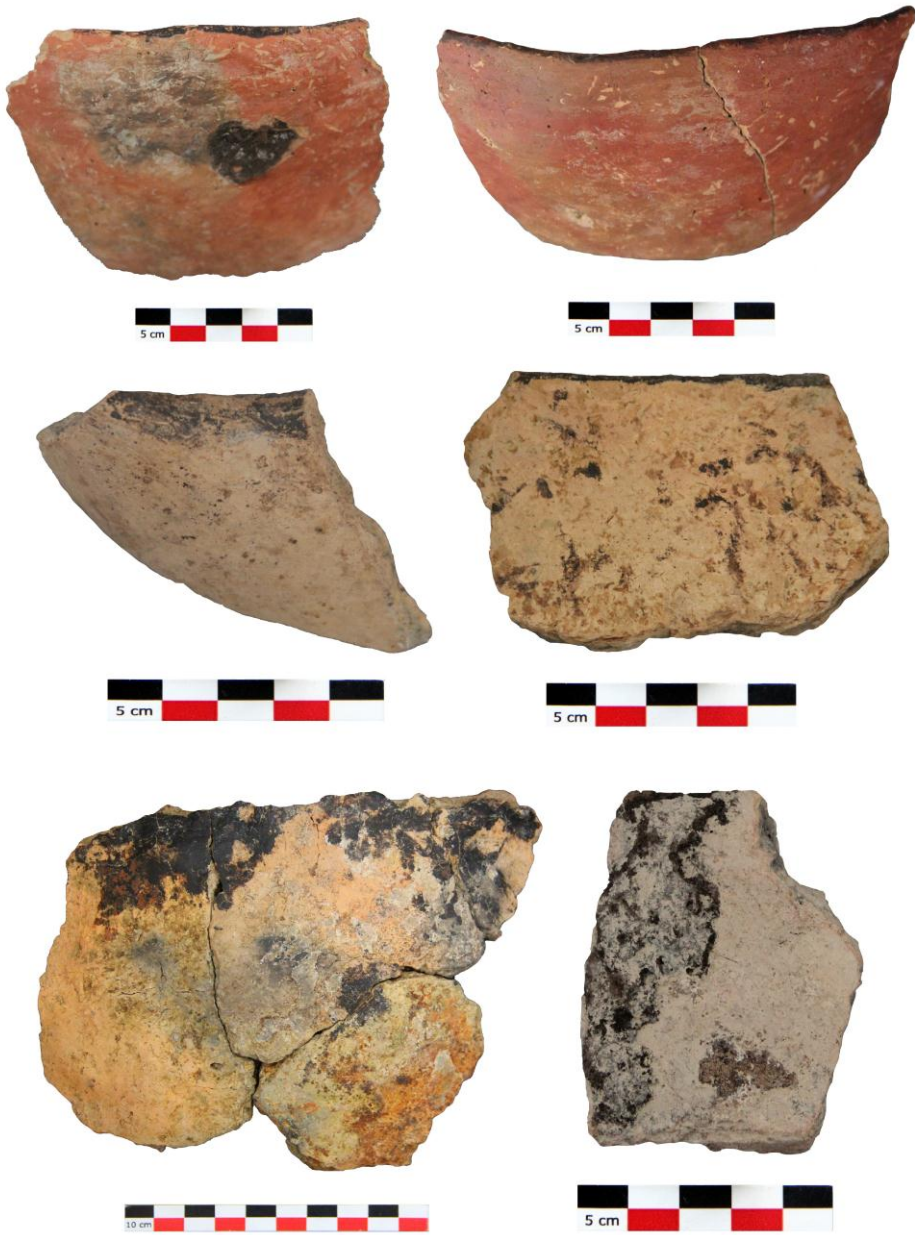
Şəkil 2: İkinci qrupa aid saxsı məmulatı.

Şəkil 3. Üçüncü qrupa aid saxsı məmulatı.

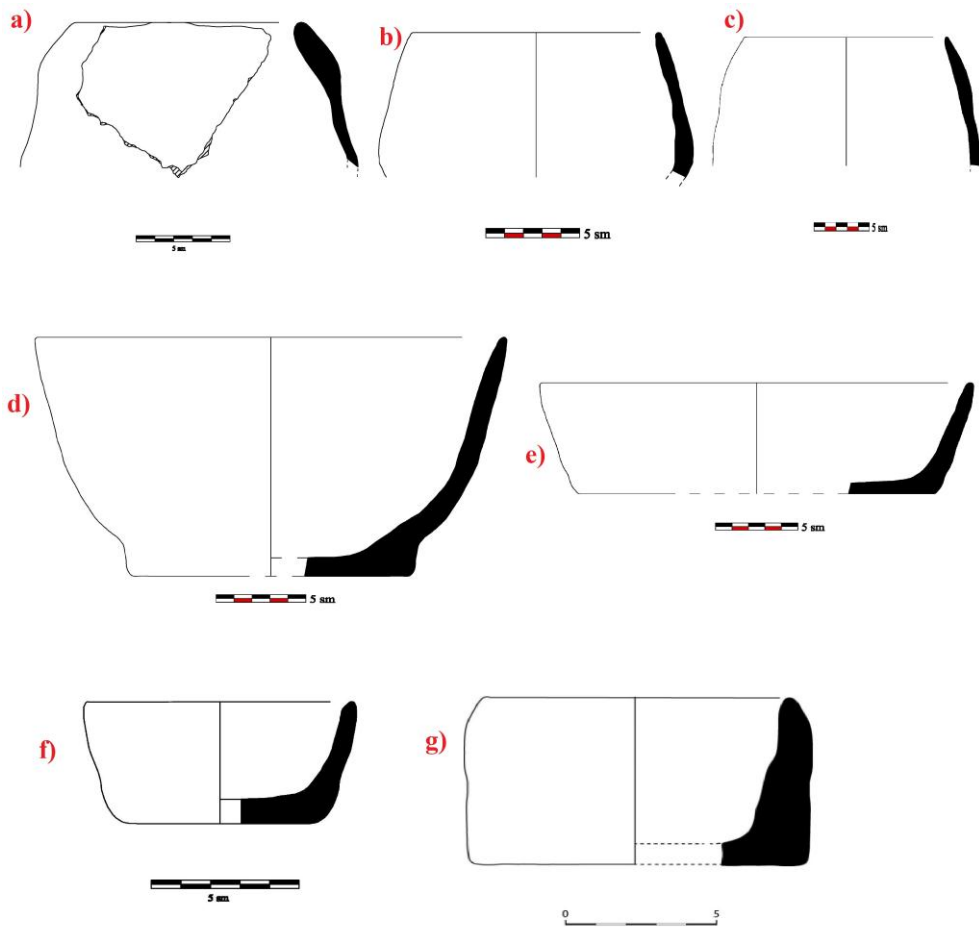
Şəkil 4. Dördüncü qrupa aid saxsı məmulatı.

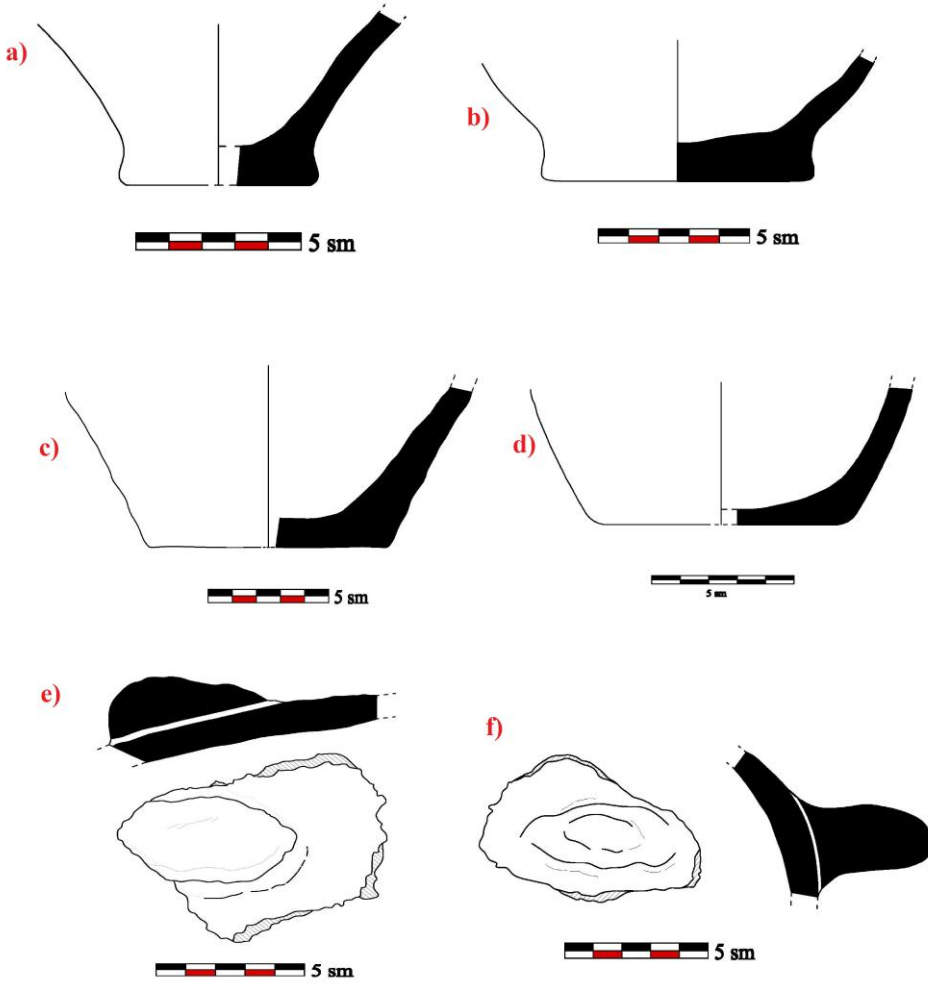
Şəkil 5. Beşinci qrupa aid saxsı məmulatı.

Şəkil 6. Altıncı qrupa aid saxsı məmulatı.

Şəkil 7: küpə tipli qablar (a-c); xeyrə (d); ləyən (e); kasalar (f-g).

Şəkil 8: dabanlı oturacaqlar (a-b); dabansız oturacaqlar (c-d); qulp rolunu oynayan yapma çıxıntılar (e-f).